

HAREZMLİ TÜRKLERİN ANADOLU VE YAKINDOĞU'DAKİ ROLLERİ VE TESİRLERİ

MUAMMER GÜL*

Giriş

Tarihin en önemli hâdiselerinden biri olan Moğol istilâsı ile Yakındoğu'nun ve Anadolu'nun siyasî, sosyo-kültürel ve etnik-kabilevî yapısında önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu istilâ genel olarak Yakındoğu ve Anadolu açısından bir yıkım getirmesine rağmen, Anadolu'nun güney, batı ve kuzey sınırlarındaki uç bölgelerde bir Türkleşme süreci başlatmıştır ki, bu durum Anadolu'da millî bir dönemin başlangıcı gibi müsbet bir tesir ortaya koymuştur. Bu durum Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi için de geçerli olmaktadır. Zira Moğol istilâsı ile birlikte Anadolu'ya gelen Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu gibi büyük göçebe Türkmen zümreleri XIV. yüzyıldan itibaren bu bölgelerin Türkmeniye olarak adlandırılmasına sebep olacaktırlar¹.

Bu çalışmamızda Moğol istilâsının Yakındoğu ve Anadolu'ya sürdüğü Harezmlî Türkleri ve onların tesirleri üzerinde duracağız. Moğol istilâsının önünden hükümdarı, devlet teşkilâtı, askeri ve halkı ile İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen Harezmsahlarla birlikte birçok yeni kavmi unsurlar da Anadolu'ya gelmiştir. Selçukluların hizmetine giren bazı Harezmlî emîr ve idarecilerinin yanında, bilhassa Kıpçak ve Kanglı Türklerinin oluşturduğu önemli göçler ile birlikte birtakım derviş zümrelerinin, âlimlerin, varlıklı ve şehirli unsurların küçük gruplar hâlinde Anadolu'ya gelerek² Selçukluların, Eyyubîlerin ve Memlûkların hizmetine girdikleri bilinmektedir.

Harzemşah Alaaddin Muhammed'in 1220 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Celâleddin Harzemşah geçmiştir³. Celâleddin, Moğollar ile mücadele ederek, önce Hindistan'a oradan da İran'a geçmiştir. 1224 yılında Kirman'a gelen

* Doç.Dr. Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/ fianlurfa. Muammergul@mynet.com

¹ Bu konuda doğu ve batı kaynaklarına dayalı geniş bir değerlendirme için bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 145-164; Muammer Gül, "Tarihi ve Coğrafi Bakış Açısından Kürdistan Kavramının Ortadoğu'daki Yeri (Ortaçağlardan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar)", *Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar Kaynaklar ve Metodoloji)*, Bildiriler, Elazığ 2004, s. 87-97.

² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1981, s. 241.

³ fiehabeddin Ahmed en-Nesevî, *Siret-i Sultan Celâleddin Mengübertî*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934, s. 40.

Celâleddin, burada hükümdar gibi karşılanmış⁴ ve 1224-1225 yıllarında Abbâsî Halifesi en-Nâsır li-Dinillah'ı da yenerek İran'ın batısına hâkim olmuştur⁵. 1225-1226 yılında Dvîn'de önce Ermenileri ve arkasından da Hıristiyanlığın kuzeydoğudaki karakolu olan Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğratarak Kafkasya'nın hâkimi olan Celâleddin⁶, Moğollar karşısındaki başarıları ile birlikte haklı bir şöhrete kavuştu.

Türkiye Selçukluları ile başlangıçta iyi olan ilişkiler⁷, Celâleddin'in Eyyubîlerin elindeki müstahkem ve zengin Ahlat Kalesi'ni almaya niyetlenmesi ile bozulmuştur. Celâleddin, 1226-1227 yıllarında Ahlat'ı kuşatmış, arkasından da Bingöl'e kadar olan bölgeleri yağmalayarak Güneydoğu Anadolu şehirlerine kadar uzanan bir korku ve tesir bırakmıştı⁸. Onun sekiz aylık bir kuşatmadan sonra Ahlat'ı 1230 yılında alarak yağmalaması⁹, Yakındoğu'daki dengeleri değiştirdi. Abbâsî halifesi el-Mustansır Billah, Celâleddin'e saltanat hil'ati gönderirken, sultan da babası zamanından beri İran coğrafyasında hutbelerde adı zikredilmeyen halifeye dua edilmesine müsaade etti¹⁰. Bu arada Erzurum meliki Cihanşah, Trabzon'daki Rumlar, Diyarbekir, Hısn Keyfâ ve Mardin Artukluları da ona tâbiyetini bildirdiler¹¹. Nihayet Eyyubîler ile ittifak kuran I. Alaaddin Keykubad, Celâleddin'in ordusunu 1230 yılında Yassıçemen'de bozguna uğratmıştır¹².

⁴ Nesevî, s. 40-60.

⁵ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi", Çev. H. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İÜEFY, İstanbul 1937, s. 224; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1999, s. 350-351; H.H. Howorth, *Moğol Tarihi*, C. 3, Türkçe tercüme: Saffet Korkut-S.Hikmet Baban, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 40/62d, s. 3-5; J.A.Boyle, "Djalal-al-Din Kharzemşah", *El*, C. 4, London 1980, s. 393; Aydın Taneri, "Celâleddin Harzemşah", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 250.

⁶ Genceli Kiragos, *Moğol İstilasî Tarihi (1220-1265)*, Türkçe tercüme: Hrand D. Andreasyan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 27, s. 1-5; Nesevî, s. 69 vd.; Cüveynî, s. 354 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, C.12, Çev. A.Ağırakça-A.Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 394-396, 412 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998, s 363; Howorth, s. 8, 17-18; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi 3*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1992, s. 214.

⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l Ala'îye fi'l Umûru'l Ala'îye*, I, Haz. M. Öztürk, TCKBY, Ankara 1996, C.I, s. 374 vd.; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Ankara 1988, s. 82-101.

⁸ İbnü'l-Esîr, C.12, s. 422-423, 443-444; Kiragos, s. 8; Howorth, s. 17-19.

⁹ İbn Tagribirdî, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l Kahire*, Tahkik: İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade, Mısır 1392-1972, C. 6, s. 270, 271; Nesevî, s. 107, 124-130; Gregoryus Abu'l-Farac, *Tarih-i Muhtasarü'l Düvel*, Dar el-Lübnan, Beyrut H. 1403- M. 1983, s. 429; İbnü'l-Esîr, C.12, s. 450-451.

¹⁰ M. Halil Yinanç, "Celâleddin Harzemşah", *İA*, C.3, MEB, İstanbul 1988, s. 51.

¹¹ Cüveynî, s. 368; Howorth, s. 17-19.

¹² Cemaleddin Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, *Müferric el-Kurûb fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb*, Cüz 4, Matbaat-ı Darü'l Kütub 1976, s. 302; en-Nesevî, s. 131-132; İbn Bîbî, I, s. 406 vd; İbnü'l-Esîr, C.12, s. 453-454; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s. 430; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 369-374.

Celâleddin, yaklaşan Moğol tehlikesinden dolayı bir ittifak teşebbüsüne giriştiyse¹³ de Ahlat ve çevresinde yaptığı büyük tahribattan dolayı destek bulamadı. Mugan'da Moğolların baskınına uğradı¹⁴ ve Aras'ı geçerek Mahan Ovası'na indi. Moğolların takibinden dolayı Eyyubîlerin yardımını alma ümidi ile Aras-Eleşgirt-Malazgirt-Hani yolu ile Diyarbakır önlerine geldi. Moğollar ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek 1231'de Dicle Köprüsü önünde Celâleddin Harezmsah'a ani bir baskın düzenlediler. Celâleddin'in yanındaki birkaç kişi ile kaçtığı Meyyâfârîkîn(Silvan)'ın dağlık bir bölgesinde bir çoban tarafından öldürüldü¹⁵.

1- Celâleddin'den Sonra Harezmlî Türklerin Yakındoğu ve Anadolu'-daki Siyasî Rollerini (1231-1246)

Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'da Selçuklular, Güneydoğu Anadolu'da ise Eyyubîler daha kuvvetli bir hâle gelmişlerdi. Daha önce Celâleddin'e karşı ittifak kuran bu iki güç, şimdi bölge üzerinde mücadeleye başladılar. Bu hâkimiyet mücadelesinin araçlarından biri de Celâleddin'in ölümünden sonra başsız kalan ve çoğunluğunu *Kanglı-Kıpçak* kabilelerinin teşkil ettiği Harezmlîler idi. 1231-1246 yılları arasında Türkiye Selçukluları ile Eyyubîler ve bilhassa Eyyubî melikleri arasındaki mücadelelerde Harezmlîler etkili unsurlardan biri olacaklardır. Onların başsız kalmaları ve bilhassa yağmacı karakterleri bölgedeki siyasî olaylarda sürekli taraf olmalarına sebep olacaktır.

Celâleddin'in 1231 baharında ölümünden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Kayır Han*'ın önderliğindeki dağınık Harezmlîlerin başlangıçta, hiç olmazsa bir iki yıl, Ahlat ve Meyyâfârîkîn Eyyubîlerine bağlı olduğu¹⁶ anlaşılmaktadır. Ancak Keykubad'ın, Ahlat ve Tatvan bölgesinde başıboş dolaşp yolları kesen Harezmlîlerin itaate alınması ve Ahlat ile Bitlis'ten Tiflis'e kadar olan bölgelerin fethini istemesinin bir sonucu olarak¹⁷ Ahlat 1233'te Eyyubîlerden alınmıştır. Böylece Harezmlîlerin büyük bir kısmı başlarında *Kayır Han*, *Bereket*

¹³ Cuveynî, s. 371.

¹⁴ Kiragos, s. 9-10.

¹⁵ Nesevî, s. 155-158; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 2, Çev. Ö.Rıza Doğrul, TTK Ankara 1987, s. 529-530; Cuveynî, s. 372-377; İbn Bibî, I, 394; İbnü'l-Esir, C.12, s. 461 vd.; Vardan, s. 224; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s.431; İbn Vasıl, s. 321-322; Kiragos, s. 9-10; İbn Tagribirdi, C. 6, s. 275-276.

¹⁶ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 139.

¹⁷ İbn Bibî, I, s. 426, 429.

Han, Yılan Boğa, Can Birdi, Saru Han, Güçlü Han gibi komutanlar¹⁸ bulunduğu hâlde Selçuklular ile anlaşarak Erzurum'u iktâ olarak almışlardır¹⁹. Türkiye Selçukluları, muhtemel bir Moğol saldırısı karşısında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir taraftan askerî-siyasî tedbirler alırken diğer taraftan Ahlat ve çevresinin ekonomik ve sosyal hayatının yeniden düzenlenmesi ile meşgul olmuşlardır. Bu sebeple bölgeye gönderilen bir heyet ile halk ve toprak sahipleri eski topraklarına davet edilirken onları çiftçilik ve ziraate özendirmek için vergilerde bir süre müsamaha gösterilmiştir²⁰. Ancak daha sonra, Moğol baskısı ve endişesinden dolayı, Harezmlî komutanlara İç Anadolu'da iktâlar verilerek güçlerinden istifade yoluna gidilmiştir. Bu amaçla Kayır Han'a Erzincan, Bereket Han'a Amasya, Güçlü Sengüm'e Larende ve Yılan Boğa (Bilen Togu)'ya Niğde iktâ olarak verilmiş, oğulları, adamları ve askerlerinin daha sonra kendilerine katılacağı²¹ zikredilmiştir ki, bu durum onların henüz toparlanmadığını göstermektedir.

Alaaddin Keykubat döneminde Selçukluların hizmetine giren Harezmlîler'in bazı kaynaklarda 10.000 kişi oldukları zikredilirken²² bazı kaynaklarda ise çevreye dağılanların dışında ve sadece Ahlat bölgesinde 12.000 kişi oldukları zikredilmektedir²³. Harezmlîlerin, Selçukluların itaatinden çıktıktan sonra Suriye'deki büyük istila hareketi sırasında yukarıda zikredilen liderlerinin emrinde 10.000 atlı olarak zikredilmesi²⁴ de, Doğu ve İç Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da kalanlar ile kendilerine sonradan katılanlar dikkate alındığında, sayılarının bu rakamlardan az olmayacağı açıktır. Bunların Selçukluların hizmetinden çıktıktan sonra Eyyubîlerin hizmetine girdikleri zaman sayılarının 20.000 kişilik kuvvete ulaştığı görüşü de bu açıdan önemlidir²⁵. Keykubat'ın hizmetine giren bu Harezmlîlerin sayısı hakkında *her hâlde beş-altı bin atlıdan*

¹⁸ Türkiye Selçuklularının hizmetine giren bu Harezmlî komutanların isimleri kaynak-larda farklı şekillerde geçmektedir. Bunlar Kayır Han=Gayır Han, Berke Han=Bereket Han=Barka Han, Can Birdi=Han Birdi, Güçlü Han=Küçlü Han=Küşlü Han=Güçlü Sengüm, Yılan Boğa=Bilen Toga gibi genellikle Arap harflerinin farklı okunuşlarından kaynaklanmaktadır.

¹⁹ İbn Bîbî, I, 430-432; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377-378.

²⁰ İbn Bîbî, I, 426-427; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTK, Ankara 2000, s. 47; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 337.

²¹ İbn Bîbî, I, 431-434.

²² Abu'l-Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 530.

²³ İbn Vâsıl, s. 325; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378; Osman Turan, "Keykubat I", *İA*, C.6, MEB, İstanbul 1988, s. 656.

²⁴ İbn el-Furat, *Tarih al-Duval wa'l Mülük*, Volum 1; The Text, M.C. Lyons, Cambridge 1971, s. 386.

²⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul 1973, s. 182.

*ibaretti*²⁶ değerlendirmesi yukarıda adı geçen beylerin doğrudan emrinde olan Harezmlilerin Anadolu'daki çekirdek kuvvetleri için doğru olmalıdır. Zira İbn Bîbî'nin Erzurum baskını sırasında “*dört bin Harezmlî ile yedi yüz Moğol*” hikâyesi²⁷ de Harezmlilerin henüz toparlanmadığı gibi kendilerine daha sonraki katılımların da hesaba alınmadığını göstermektedir. Ayrıca Harezmlilerin Selçukluların itaatinden çıktıktan sonra el-Cezire ve Kuzey Suriye'deki yağmalar sırasında kendilerine gerek bu bölgede Duduoğlu'nun başında bulunduğu Türkmenler²⁸ ve gerekse fiiraz'dan Celâleddin'in yeğeni Yağan Tayşi önderliğindeki katılımlar²⁹ ile daha da güçlendikleri anlaşılmaktadır. Selçuklu hizmetinden çıkan Harezmlileri tekrar devlete bağlamak için sahip oldukları yerlerin tanınması şartı kabul edildikten sonra Selçuklulara “*Suriye, firaz, Mısır ve Hicaz'dan katılmış olan, bazısı sultanın topraklarında bazısı başka yerlerde yaşayan askerlerimiz sizi sıkıntıya sokacak bir harekete girmeyecekler*”³⁰ şeklinde vaatte bulunmaları da dağılan Harezmsahlar Devleti'nin bakiyelerinin yukarıda zikrettiğimiz gibi Suriye, Musul, Acem ve Hint'e kadar çok geniş bir coğrafyaya dağılmış oldukları ve bir kısmının da hâlâ Selçuklu topraklarında olduklarını göstermektedir. Dağınık ama birbirlerine bağlı, kolayca toparlandıkları gibi kolayca dağılabilen Harezmlî Türklerin bu hareketlilikleri, onların hem gücünü hem zaafını teşkil ediyordu. Zaten Suriye istilâsı sırasında o kadar çok bâdire atlatmalarına rağmen sayılarının 10.000 atlı çıkaracak kadar artması da bunu göstermektedir. Ayrıca Baba İshak isyanı sırasında, isyan ile ilişkileri ne olursa olsun, bölgenin önemli bir gücü olarak kendilerine başvurulması da bu durumlarını açıklamaktadır.

Keykubad, Harezmlilere büyük bir itibar gösterdiği gibi onlara ülkenin en fazla gelir getiren vilâyetlerinden bazılarını ikta olarak vermişti. Kayır Han başta olmak üzere diğer Harezmlî emîrler, Eyyubîler'in Anadolu harekâtı karşısında, Keykubat'ın emrinde harekete geçtikleri gibi Selçuklu ordusunun 1236'daki Diyarbakır muhasarasına da katılmışlar ve o bölgede büyük tahribat yapmışlardır³¹. Ancak bu seferin sonuçsuz kalması üzerine sultanın yeni bir sefer için ordusunu Kayseri'de topladığında, Harezmlilerin en önemli komutanı Kayır Han'a Sivas işlerinin çekilip çevrilmesi ve oranın korunması görevini vermesi³², Keykubad'ın hem onlara olan güvenini hem de Harezmlilerin devlet içindeki

²⁶ Faruk Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, *“Selçuklu Araştırmaları Dergisi”* 1, Ankara 1970, s. 5.

²⁷ İbn Bîbî, I, 432.

²⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 598-599.

²⁹ İbn Bîbî, 2, 55.

³⁰ İbn Bîbî, 2, 40.

³¹ İbn Bîbî, I, s. 435-447; Fuat Köprülü, “Harezmsahlar”, *İA*, C.4, MEB, İstanbul 1988, s. 290.

³² İbn Bîbî, I, s. 454-455.

konumlarını ortaya koyuyordu. Harezmliilere iktalarında ne oranda yetki tanındığı bilinmemektedir, ama onlara tam yetki verilmediği söylenirse de³³ önemli şehirlerin ikta olarak verilmesi, askerî seferlerdeki rolleri ve en son Sivas gibi bir şehrin valiliğinin Kayır Han'a verilmesi, merkezîyetçi bir idareye eğilimli Türkiye Selçukluları için özel bir durumun oluştuğu anlaşılmaktadır.

Gerçekten Keykubad'ın Harezmliilere devlet içinde önemli bir yer vermiş olması, onların çeşitli rakipleriyle işbirliği yapmalarını önlemek ve onların savaşçı özelliklerinden yaklaşmakta olan Moğol tehlikesi karşısında yararlanmayı düşünmesiyle alakalı olduğu gibi³⁴, Keykubad'ın bu taze Harezm unsurlarını tercih ederek, bir ıslah hareketine başladığı da sezilmekte ve hatta ölümünün bile bu teşebbüsü ile alakalı olduğuna dair bazı alâmetler olduğu zikredilmektedir³⁵. Onun ölümünden hemen sonra ona yakın devlet adamları ile Harezmliilerin en güçlü komutanı Kayır Han'ın tasfiye edilmesi bu açıdan dikkat çekicidir. Bazı kaynaklarda Deylemli olduğu zikredilen³⁶ Anadolu Selçuklu Devleti'nin veziri Saadeddin Köpek'in iftirası ile ilk önce Harezmliilerin en büyük emîri olan Kayır Han tutuklanmış ve arkasından da hapsedildiği Zamantı Kalesi'nde 1237 yılında ölmüştü. Durumu öğrenen diğer Harezm emîrleri ve askerleri Selçuklu topraklarından çıkmak için süratle hareket ettiler ve geçtikleri yerleri tahrip ettiler. Sultan, onların geri döndürülmeleri için harekete geçmesine rağmen onlar, Malatya bölgesinde Fırat'ı geçtiler ve burada Selçuklu kuvvetlerini yenerek elde ettikleri önemli ganimet ile Harran, Urfa, Rakka, Suruç ve çevredeki beldeleri ele geçirerek oralara malikhane hükmüne göre sahip oldular³⁷.

Burada dikkate alınması gereken birinci husus, Selçuklu idaresinin bu tutumunun sadece Kayır Han'ın şahsına değil, Harezmliilere karşı genel bir bakışı yansıttığı ve Harezmliilerin de bunu kendilerine karşı bir tavır olarak anlamış olmalarıdır. Harezmliilerin bir kısmı Selçuklu topraklarında kalmış ise de toplu olarak harekete geçmeleri de bunu işaret etmektedir. İkinci husus ise, Harezmliilerin toplu bir şekilde İç Anadolu'dan Selçuklu sınırları dışındaki Güneydoğu Anadolu'ya yönelmeleri sadece Selçuklu idaresinden kaynaklanmıyordu. Harezmliiler büyük çoğunlukla 'göçebelik' karakteri ağır basan Kanglı-Kıpçak boylarına dayanıyordu. Cüveynî, onların tabiatı hakkında şu

³³ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 242-243.

³⁴ C. Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", *A History of The Crusades*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, s. 673.

³⁵ Alaaddin Keykubad'ın Selçuklu yüksek idare mevki ve muhitindeki acemleşme ve manevi sükutu görerek bu taze Harezmli unsurların bir ıslah için onun tarafından ön plana çıkarıldığı söylenmektedir. Bkz. O. Turan, "Keyhüsrev II," *İA*, C.6, MEB, İstanbul 1988, s. 626.

³⁶ el-Aynî, *İkd al-Cuman fî Tarih ehl iz-Zaman*, C. 2, Nşr. M. Muhammed Emin, Kahire 1987, s. 165.

³⁷ İbn Bibî, 2, 23-24; Abu'l-Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 537; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s. 437-438; İbn Tagribirdî, C. 6, s. 297-323.

bilgileri vermektedir: "Bunlar nereye gitseler orayı harap ederler, halk onları gördüğü zaman kaçacak delik aradı. Onların halka reva gördüğü eziyet ve zulüm sultanın devletinin temellerini sarsan en önemli etkenlerden biridir"³⁸. Gerçekten de Harezmlilerin bu tabiatını bütün tarihleri boyunca gözlemlemek mümkündür. Onların Yakındoğu'da Moğolların habercisi olması, sadece Moğolların sürekli takibine uğradıklarından dolayı Moğol istilâsının olduğu bölgelerde ilk olarak onların görünmeleri ile değil, fakat aynı zamanda İslâm âlemindeki Moğol tahribatının adeta provasını yapmaları ile alâkalıdır. İbn Bîbî, onlar için "O Yabguluların halefleri, tüccarları ve ziraat yapanları yağmıyorlardı"³⁹ demektedir ki, burada XI. yüzyıldaki Yabgulu Türkmenlerinin de bölgede benzer bir tesir bıraktıkları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde İbn Vâsıl, *Harezmliler Müslümanların canlarına ve haremlerine Karamati* hariç kafirlerin yapamayacağı kötülükleri yaptılar*⁴⁰ diyerek Harezmlilerin Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde meydana getirdikleri büyük yağma ve tahribatın boyutlarını bize göstermektedir. Harezmliler Suriye ve Filistin bölgesinde sultanları ve emîrleri haraca bağlayan İsmailîlerin merkezlerini bile yağmaladıkları anlaşılmaktadır⁴¹.

Kendilerine İç Anadolu'da iktâ olarak verilen topraklarda serbest hareket edemeyen Harezmliler (İç Anadolu, yerleşik şehirli yapısı ve devletin merkez alanını oluşturması açısından onlara pek uygun değildi.), belki de Kayır Han olayını bahane ederek buradan Güneydoğu Anadolu bölgesine gelmişlerdir. Burada adı geçen şehirlerde "malikhane hükmüne uydular"⁴² şeklindeki kayıt, arazinin hiçbir devlete tâbi olmaması mânâsına gelmektedir⁴³. Bu durum onların İç Anadolu'daki iktâlarında böyle geniş yetkilere sahip olmadıklarını gösterdiği gibi bu hareketlerinin anlaşılmasını da kolaylaştırmaktadır. Üçüncü husus ise, Selçuklular için ilk sarsıntı ve devlet bünyesinde açılan ilk yara olması ile hareketin Türkiye Selçuklularının iç dengelerini etkilemesidir. Harran, Urfa, Musul, Re'sülayn beldeleri ile bağlı yerleri ele geçiren Harezmliler, buraları kendi

³⁸ Cüveynî, s. 381.

³⁹ İbn Bîbî, 2, 39.

* Karmatîlik, 890 yılında Vasıt bölgesinde Hamdan Karmat'ın isyanı ile başlayan ve IX.-XII. Yüzyıllar arasında İslâm âlemini sarsan dinî, siyasî, sosyal, iktisadî yönleriyle bilhassa Ahsa, Horasan, Suriye ve Yemen'de etkili olmuş bir harekettir. Bu hareket İslâm âleminde Abbasi dönemi ile başlayan hızlı nüfus artışı ve ona paralel hızlı şehirleşmenin getirdiği toplumsal hareketlilik ve ortaya çıkan yeni sosyal tabakalaşma tablosu içinde daha çok toplumsal alt tabakalar ile köy ve kasabalardaki kırsal kesim ve bedevilere dayanan bir hareket olmuştur. Genel bir tablo için bakz. L.Massignon, "Karmatîler", *IA*, C.6, s. 352-359.

⁴⁰ İbn Vâsıl, s.285.

⁴¹ İbn Vâsıl, s. 290.

⁴² İbn Bîbî, 2, 24.

⁴³ O.Turan, *Resmî Vesikalar*, 33.

aralarında paylaşmışlar, baskın ve yağmalar ile bölgedeki Eyyubî meliklerini haraca bağlamışlar ve giderek güçlenmişlerdir⁴⁴.

Kayır Han'dan sonra başlarına Bereket Han'ın geçtiğini tahmin ettiğimiz Harezmlilerin⁴⁵ buradaki konumları da dikkate şayandır. el-Cezîre hâkimi el-Melik es-Salih Necmettin şehirlerinin Harezmliler tarafından istilâsı karşısında bir şey yapamamış ve onlardan faydalanmayı akıllıca bir yol olarak görmüştür⁴⁶. Böylece yerleştikleri bu beldelerde, 1237 yılından 1246 yılında askerî ve siyasî olarak varlıklarına son verilmeye kadar, el-Cezîre-Suriye-Filistin hâdiselerinde önemli rol oynamışlardır. Bu süre içerisinde Harezmlilerin lideri konumunda olan emîr ise bölgenin en güçlü kalesi Harran'da oturan *Muhammed Berke Han b. Devletşah* idi. Berke Han, el-Melik es-Salih'in kız kardeşini alarak Eyyubîler ile akrabalık kurmuş ve Celâlettin' in münşisi Muhammed Nesevî'yi kendisine vezir yapmıştır⁴⁷. Ancak onların bu bölgedeki kervanları soyma ve yağma hareketleri ile artan şikâyetler Selçukluları harekete geçirdi. Selçuklu sultanının davet girişimi kısa bir süre için de olsa anlaşma ile sonuçlanmıştır. Buna göre Harezmliler, sahip oldukları beldelere saltanat menşûru ve ikta yolu ile sahip olmuşlardır. Bunun karşılığında kendilerine Suriye, fiiraz, Mısır ve Hicaz'dan katılmış olan ve bazıları sultanın topraklarında, bazıları başka yerlerde yaşayan askerlerinin sultanı sıkıntıya sokmayacakları şeklinde söz vermişlerdir. Buna rağmen Harezmliler ancak kısa bir süre sözlerinde durup tekrar yağma yapmışlardır⁴⁸.

Harezmlilerin Güneydoğu Anadolu ve Suriye olaylarında etkili olmalarının bir göstergesi de *Babâi İsyanı* ile olan ilişkileridir. Baba İshak'ın Harran ve Urfa bölgelerine hâkim olan Harezmlilere davetçiler göndermesi ve onlara II. Keyhusrev'i kötölemesi, isyanda Harezmlilerin Türklüklerini⁴⁹ akla getirmektedir. Harezmlilerin bu isyana iştirak ettiklerini gösteren bunun dışında henüz bir delil olmamakla beraber, onların sultanla yeni anlaşmaya vardıkları göz önüne alınırsa, buradaki karşılıklı durumları daha iyi anlaşılır. İsyanda

⁴⁴ İbn Bîbî, 2, 39; Kazım Paydaş, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 150, Haziran 2004, s. 158-160.

⁴⁵ İbn Vâsıl, s.135.

⁴⁶ İbn Tagribirdi, C. 6, s. 297; M.C.fiehabeddinTekindağ, "Al-Malik As-Salih", *İA*, C.7, MEB, İstanbul 1989, s. 674; M.C.fiehabeddin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.25, Mart 1971, s.5.

⁴⁷ İbn Bîbî, 2, 42-43; M.F. Köprülü, "Harizmşahlar", s. 291; Ramazan fieşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 25-26. İbn Bibi, Muhammed Nesevi'den fiehabeddin Zenderî olarak bahseder.

⁴⁸ İbn Bîbî, I, s. 39-40.

⁴⁹ İbn Bîbî, 2, s. 60; Ahmet Y. Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergah Yay., İstanbul 1980, s. 76-77; M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötüken, İstanbul 1981, s. 98; F. Babinger-Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Çev. R.Hulusi-Yayına Haz. M.Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 51-52; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 8; Abdulkaki Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 6.

Harezmlilerin yanında Eyyubî melikleri ile Moğolların kışkırtmasının olabileceği⁵⁰ zikrediliyorsa da Eyyubî meliklerinin bu sırada göçebe karakterli Harezmlilerle başı yeterince dertte olduğu ve Selçuklu sultanının yardımına muhtaç oldukları için bu mümkün görünmemektedir. Ayrıca hem bu hâdisenin, hem de Harezmlilerin konumunun anlaşılması açısından dikkat edilmesi gereken bir husus da, XIII. yüzyıl başından itibaren Moğol istilâsının bir sonucu olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Suriye’de göçebe kitlelerinin yoğunlaşması ve siyasal ağırlık merkezinin onların lehine değişmesidir. Bu durum XV. yüzyıl başlarına kadar sürecektir ki bölgede Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu göçebe Türkmen devletleri böyle bir zemin üzerinde kurulmuştur. Baba İshak İsyanı’nı da Harezmlilerin rollerini de ancak bu göçebe ve göçebelik sosyal tabanı üzerinde izah edebiliriz. Göçebe karakterindeki aşiretlerin yağma ve baskınla ganimet elde etmeleri Babaî gücünün kaynağı olduğu gibi Harezmlilerin Selçukluların hizmetinden çıktktan sonraki güçlenmesi ve sürekli uzak bölgelerden katılım olması temelde bu yapı ile ilgilidir. İbn Bîbî, onların bu dönemde giderek güçlendikleri, firaz’dan, Kirman’dan, Suriye’den, Hicaz’dan, Mısır’dan, Anadolu’dan katılım olduğunu zikretmektedir⁵¹. Yine 1241-1242 yılında 70.000’i piyade ve bir kısmı süvari olmak üzere Duduoğlu kumandasında büyük bir Türkmen kuvvetinin Harezmliler’e iltihak etmesi⁵² de başka türlü izah edilemez.

Harezmlilerin el-Cezîre ve Kuzey Suriye’de soygun ve yağmada bulunmaları ve 1240 yılında Halep kuvvetlerini mağlup etmeleri⁵³ üzerine Suriye Eyyubî melikleri Selçuklu sultanından aldıkları kuvvetle 1240’da Re’sûlayn’da onları bozguna uğrattılar. Bu durum onların Urfa ve çevresinden çekilmesine ve bir kısmının Berke ve Güçlü Han liderliğinde Bağdat’a sığınmasına sebep olmuştur ki Halife el-Mustansır Billah onları himayesine almıştır⁵⁴. Bereket Han’ın vezirliğini yapan ve Harran Kalesi’ne hâkim olan Muhammed Nesevî ise Selçuklu sultanına bağlanmak istemiş, ancak Humus Eyyubî meliki Melik Mansur’un vaatleriyle Halep meliki en-Nâsır’a itaat etmişti⁵⁵. Harezmliler Re’sûlayn’da ağır bir yenilgi almalarına rağmen bölgedeki güçlerini korumuşlardır. Bunun en açık göstergesi Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in Meyyâfârikîn’i Eyyubîlerden almak istemesi karşısında Melik Gazi’nin, Re’sûlayn savaşından sonra Bağdat tarafına gitmiş, halifenin ilgisini ve himayesini görerek güçlenmiş, topluluklarının sayısı, firaz tarafından gelip teçhizatlı askerleriyle kendilerine katılmış olan Celâleddin’in

⁵⁰ M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 98; A.Y. Ocak, s. 76.

⁵¹ İbn Bîbî, 2, s. 39-40.

⁵² M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 98; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 598-599.

⁵³ İbn fieddad, *Baypars Tarihi*, Türkçeye çev. fierefüddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2000, s. 25. İbn fieddad, bu sırada Halep’teki esir Templier şövalyelerinin de bundan istifade ile kaçtıklarını zikretmektedir.

⁵⁴ İbn Bîbî, 2, s. 41-42.

⁵⁵ İbn Bîbî, 2, s. 42-43; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, s. 142.

kız kardeşinin oğlu Yağan Tayşi ile çoğalmış olan Harezmlileri yardıma çağırmasıdır. Böylece Berke Han ile Güçlü Han yeniden el-Cezire ve Suriye'ye gelerek hâdiselere katılacaklardır. Merkezde Melik Gazi ve Bereket Han, sağ ve solda Harezmlî ve Germiyan kuvvetlerinin bulunduğu Meyyâfârikîn ordusu Türkiye Selçukluları karşısında dağılmasına rağmen halifenin araya girmesi ile Selçuklu ordusu geri çekilmiştir⁵⁶. Yine Selçukluların Moğol tehlikesi karşısında Köseadağ savaşı öncesinde "sayıları hesaba gelmeyen Harezmliler" den büyük bir ordu kurarak onlara Harput'u ikta etmeleri⁵⁷ gibi olaylar onların güçlerini hâlâ koruduklarını göstermektedir.

Burada dikkatimizi çeken bir husus da, Halife ile Harezmliler arasındaki ilişkinin seyri ve bunun Moğollar üzerindeki tesiridir. Ahlat muhasarasına kadar Halife ile Celâleddin arasındaki ilişkiler iyi değildi. Bu ilişkinin Harezmsahlar Devleti'nin kuruluşundan beri İran coğrafyası üzerinde Halifeler ile olan siyasî rekabetin getirdiği bir arka planı vardı. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi Ahlat'ın alınması ile ilişkilerin seyri değişmiştir. Halife sultana saltanat hil'atı gönderirken sultan da hâkim olduğu bölgelerde halifeye dua edilmesine müsaade etmiştir. İlişkilerin bu şekilde düzelmesi Moğolların halifeye olan bakışlarını değiştiren ilk olay olmuştur. Daha sonra Harezmlî komutanlardan Berke ve Güçlü Hanların halifeye sığınması ile halifenin onları koruma altına alması ve Selçuklu-Harezmlî mücadelelerinde halifenin Harezmliler lehine aracılık yapması Moğolların Abbasî Halifeliği hakkındaki düşüncelerinin netleşmesine katkıda bulunacaktır. Zira 1248 yılında Kıbrıs'a St. Louis'in nezdine giden Moğol elçileri Hıristiyanlığın kendi aralarında yayıldığından bahsettikten sonra, "şimdi ise Bağdad'a Harezmlilerin Hz. İsa'ya hakaret ettiklerinin intikamını almak için gittiklerini"⁵⁸ bildirmeleri, Halife ile Harezmlilerin ilişkilerinin bu seyri ile alakalı olmalıdır. Moğolların bu tavrı Selçuklular için de geçerlidir. Çünkü Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Selçukluların Harezmlileri hizmetlerine alarak himaye etmeleri ve Erzurum'u onlara ikta etmeleri Moğolların ani tepkisi ve Erzurum baskını ile neticelenmiştir. Selçukluların baskını yapan Moğolları takip etmeleri, Harezmlileri himayede ısrarlı olarak onlara İç Anadolu'da iktalar vermeleri ve devlet hizmetinde onlara daha önemli yer vererek Moğollara karşı onlardan istifade etmek istemeleri, Moğolların Selçuklular hakkındaki kanaatlerinin pekişmesinde dikkate alınmalıdır. Zira Moğollar, Yakınoğu'da adeta millî hasmı durumuna gelen Harezmlileri koruyanlar için sürekli bir cezalandırma politikası uygulamışlardır.

⁵⁶ İbn Bîbî, 2, s. 55-57.

⁵⁷ İbn Bîbî, 2, s. 79-141.

⁵⁸ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.H.Dursun Yıldız, Kervan Yay, İstanbul 1981, s. 615; Elçigiday'ın 1248 yılında Lâtinlerle mektuplaşmaları hakkında bakz. Grosset, s. 333. Batı Hıristiyanlarının Moğollar ile olan ilişkilerinin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Runciman, 3, s. 218-249.

1242 yılında Türkmenler ile birlikte Halep'e saldıran Harezmliler, Suriye Eyyubî meliklerinin ittifakı karşısında tekrar hezimetle uğradılar. Bir taraftan gittikleri yerleri yağmalayan veya ilgilene birine kendilerini para ile kiralayan Harezmliler, diğer taraftan da yaklaşmakta olan Moğol tehlikesi karşısında dayanacakları bir müttefik arıyorlardı⁵⁹. el-Kâmil'in 1238'de ölümünden sonra veraset hakkı elinden alınan el-Cezîre Meliki es-Salih Eyyub 1240'ta kardeşi el-Âdil Ebû Bekir'i devirerek Mısır sultanı oldu. Suriye'yi öteki Eyyubî prenslerinin elinden almak isteyen el-Melik es-Salih, fiam ve Kerek meliklerinin Franklarla işbirliği karşısında⁶⁰ eski müttefikleri Harezmlileri yardıma çağırdı⁶¹. “Harezmliler, Salih Necmeddin Eyyub'a yardım kastı ile şarktan ayrıldılar ve bu yılın başlarında (1244) Fırat'ı kayık ile geçerek emîr Hüsameddin Berke Han ve Hanberdi (Canberdi) ve Saru Han ve Güçlü Han önderliğinde toplamı 10.000 atının üzerinde olarak Fırat'ı geçtikten sonra iki kısma bölündüler. Bir kısmı Baalbek üzerine, bir kısmı Dımaşk üzerine yöneldiler ve yolları üzerindeki Harim ve Dımaşk bölgesinde bir çok tahribat yaptılar”⁶². Suriye ve Mısır kaynaklarının geniş yer verdikleri bu istilâ, Harezmlilerin Yakınoğu siyasî sahnesindeki son oyunlarının başlangıcı idi.

Harezmliler bu istilâ hareketinden sonra Kudüs'e hücum ederek burayı Frankların elinden aldılar⁶³. Davud Burcu'na sığınan Frankları ortadan kaldırarak Kudüs'e hâkim oldular ve onun beldelerini aralarında paylaştılar⁶⁴. fiehirde Frankları katleden Harezmliler, *Kumame Kilisesi* (The Holy Sepulchre)'ni tahrip ettiler ve Harem-i fierî'î Hıristiyan sembollerinden temizlediler⁶⁵. Bu arada Dımaşk, Kerek ve Hıms Eyyubîleri ile Frank ittifak ordusuna karşı Mısır sultanı el-Melik el-Salih Necmeddin, Emîr Rükneddin Baybars el-Kencî adlı Memlûk komutasında bir ordu gönderdi. Hıristiyanların Hittîn'den sonra çıkardıkları en büyük ordu⁶⁶ ile katıldıkları savaşı Baybars ve Harezmliler kazandı⁶⁷. Ancak Harezmliler yağmacı tabiatlarını burada da sergilemişler ve kendilerine ikta edilen

⁵⁹ M.G.S. Hodgson, *İslamın Serüveni*, C.2, Çev. Heyet, İz Yay., İstanbul 1993, s. 312.

⁶⁰ İbn al-Furat, *Tarih al-Duval wa'l Mülük*, Volum 1; The Text, M.C. Lyons, Cambridge 1971, s. 1/34b.

⁶¹ İbn al-Furat, s. 3/38b.

⁶² İbn al-Furat, s. 3/38b, 39a.

⁶³ İbn fieddad, *el-A'lak'ül-Hatîre fî Zikri Ümerai 'ş-fiam ve'l-Cezîre*, *Tarih-i Lübnan ve'l Ürdün ve Filistin*, C. 1, Tahkik: Sami Dehhan, Dımaşk M. 1962/ H. 1382, s. 234; İbn al-Furat, s. 3-4/39a; İbn Tagribirdi, C. VI, s. 325; Solomon D. Goitein, "Al Kudüs", *EI*, C.5, Leiden, E.J. Brill, 1978, s. 331; F. Bulh, "Kudüs", *İA*, C. 6, MEB, İstanbul 1988, s. 961; Claude Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia", s. 674.

⁶⁴ İbn fieddad, *el-A'lak*, s. 235.

⁶⁵ İbn al-Furat, s. 4/39a.

⁶⁶ Rumciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, C.3, TTK, Ankara 1992, s. 197.

⁶⁷ İbn fieddad, *el-A'lak*, C.1, s. 235.

beldelerle yetinmeyip hem onları soymuşlar hem de çevredeki beldelere saldırmışlardır. Onların bu tutumu Kayır Han olayının tamamen bir bahane teşkil ettiğini ve Selçukluların hizmetinden çıkmalarının asıl sebebinin yağmacı yapılarından kaynaklandığını göstermektedir.

Mısır kuvvetlerinin Kudüs'te hâkim olmasından sonra Harezmliler, önce Gazze, arkasından Nablus bölgesine yağma yapmışlardır⁶⁸. Yağmalarını Kudüs çevresine kadar genişleten Harezmlilere karşı Mısır'dan ordu gönderilmiştir⁶⁹. Dımaşk hâkimi el-Melik Salih, Harezmlilerin bu yağmalama hareketlerinden kurtulmak için Hıms ve Halep melikleri ile birlikte hareket ederek onları Hıms âmilliklerinden tamamen atmışlardır⁷⁰. Onlardan geriye kalan küçük Harezmliler Kudüs'e dönüp o bölgeleri istilâya başlayınca Mısır'dan bu defa Fahreddin b. fieyhî komutasında ordu çıkarılarak onların bu hareketlerine de son verilmiş ve esir düşenler orduya katılmak üzere Mısır'a gönderilmiştir⁷¹. Böylece Harezmliler, Mısır ve Suriye Eyyubîlerinin karşısında 1246'da büyük bir hezimete uğrayarak askerî bir güç olmaktan tamamen çıkmışlardır. Bu savaşta en ünlü liderleri Berke Han öldürülüp başı Halep'e gönderilerek oradaki kalede teşhir edilmiştir⁷².

2- Harezmlilerin Yakınoğu Türk-İslâm Devletlerinin Hizmetine Girmeleri

1246 yılında askerî bir güç olmaktan tamamen çıkan Harezmliler için yeni bir dönem başlıyordu. Bunların bir kısmı doğuya yönelerek Abbasîlerin ve Moğolların hizmetine girmişlerdir. Hülâgu'nun Bağdad seferi esnasında Moğol hizmetinde bulunan Harezmliler unsurların beylerinden *Sultancuk*, halife ordusunun öncü kuvvetleri komutanı *Kara Sungur* ile olan kavmiyet birliğini ileri sürerek onu İlhan'ın hizmetine girmeye davet etmiştir⁷³. Kara Sungur'un dışında yukarıda da zikrettiğimiz gibi Halife'ye sığınan başka Harezmliler unsurlar da bulunmakta idi. Bu dönemde Moğolların hizmetine giren bir diğer Harezmliler komutanı, onların Selçukluların hizmetine girmesinden itibaren Yakınoğu hâdiselerinde ismi sık sık geçen ve daha önce halifeye sığınan Güçlü Han'dır. Harezmliler komutanlarından olarak bahsedilen Güçlü Han, Ayn Calut öncesinde Eyyubî Meliki Nâsır'ın,

⁶⁸ İbn al-Furat, s. 3-4/384,40a.

⁶⁹ İbn fieddad, *el-A'lak*, C.1, s. 247; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350* Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957, s. 441.

⁷⁰ İbn al-Furat, s. 5/396-40a; İbn fieddad, *el-A'lak*, s. 235.

⁷¹ İbn fieddad, *el-A'lak*, C.I, s. 235; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s.5.

⁷² İbn Tagribirdi, C. 6, s. 325; M.H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, London 1967, s.110; Runciman, 3, s. 264; M.C.fiehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İUEF Yay.No:887, İstanbul 1961, s. 5.

⁷³ Cüveynî, s. 586-587; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 27; B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 495.

Mucîreddin İbn Ebî Zıkrî kumandasındaki ordusunu ve başta Ebî Zıkrî olmak üzere Nureddin el-Akta ve İbn Durbas gibi ileri gelen komutanlarını yenmesi ile zikredilmektedir⁷⁴. Güçlü Han, Moğolların hizmetinde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki istilâlar esnasında öldürülmüştür⁷⁵. İlhanlı hükümdarı Hülagu 1258 yılında Bağdad'ı kuşattığı zaman bile şehri halifenin hassa ordusunu meydana getiren Kıpçak ve Harezmliler ile Yıva Türkmenleri savunmuştu⁷⁶. Buradaki Harezmlilerin başında yukarıda zikrettiğimiz Kara Sungur bulunuyordu. Suriye ve Filistin'deki Harezmlilerin bir kısmı ise Eyyubî ve Mısır Memlûklularının hizmetine girerek, bu devletlerin düzenli orduları içerisinde yerlerini almışlar ve onlardan ayrı bir Memlûk sınıfı teşkil edilmiştir⁷⁷. İslâm âleminde adeta son sığınak noktasını teşkil eden Mısır'a sığınan önemli Harezmlî komutanlar arasında, *Hüsameddin Berke Han*, *Melik İhtiyar*, *Melik Seyfeddin Sâdık Han*, *Nâsıreddin Güçlü Han*, *Atlas Han* ve *Nâsıreddin Kaymerî* gibi daha önceleri Harezmsâhlar Devletinde ve ordusunda önemli görevler almış olan komutanlar bulunmakta idi⁷⁸. Ancak Eyyubîler, Harezmliler gibi göçebe karakteri ağır basan yağmacı toplulukları Mısır ve eyalet merkezleri ile önemli şehirlerin dışında ıssız bölgelere yerleştirmişlerdir ki onların takipçisi olan Mısır Memlûkları da Harezmlî ve Moğol boylarına mensup toplulukları sahil bölgelerindeki ıssız alanlara yerleştirmişlerdir⁷⁹. Eyyubî sultanı el-Melik es-Salih (1205-1249), Mısır'da çoğalan ve çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmlilerin teşkil ettiği bu Memlûk unsurları⁸⁰ arasından, *el-Mamâlik al-Bahriyye* olarak adlandırılan ayrı bir Memlûk grubu kurmuştur ki bunlar 1260 Ayn Calut savaşında önemli rol oynamışlardır⁸¹.

Diğer taraftan Memlûk sultanı *Kutuz* (1259-1260), kendisini Harezmsâhlar hanedanından saymaktadır. Annesinin Celâleddin Harzemşah'ın kız kardeşi, babasının ise aynı zatın amcasının oğlu olduğu kabul edilmektedir⁸². Yine Kudüs'de Harem-i fierîf (Kudüs ve el-Halil) nâzırlarından el-Harezmî nisbesini

⁷⁴ İbn fieddad, *el-A'lak*, C.1, s. 249.

⁷⁵ İbn Tagribirdî, C. 7, s. 25.

⁷⁶ Ekrem Pamukçu, "Moğol İstilâsına Karşı Irak Türkmenlerinin Bağdad Savunması", *Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, yıl: 1996, s. 232.

⁷⁷ fi. Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.5-6.

⁷⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 342-343; fi. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İUEF Yay.No:887, İstanbul 1961s. 34. 70nd.; fi. Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.5.

⁷⁹ Aynî, C. III, s. 305; David Ayalon, *Outsiders in The Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs*, Variorum Reprints, London 1988, s. IVc/ 134-135.

⁸⁰ Kâzım Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, KBY, Ankara 1989, 3-4; Z.Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.179.

⁸¹ Runciman, III, s. 264.

⁸² M.C.fiehabeddin Tekindağ, "Kutuz", *İA*, C.6, s.1057; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2, Çev. S. Tuğ, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1995, s.1091; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 179.

taşıyan kimselere de rastlanmaktadır⁸³. Ancak Harezmlilerin Memlûk devleti içindeki en önemli rolleri ünlü Harezmlî liderlerden *Hüsameddin Berke Han b. Devlet Han el-Harezmi el-Yemki'nin** sultan Baybars ile kurduğu akrabalıktır. Baybars, Berke Han'ın kızı ile evlenmiş ve ondan olan oğlu *Melik Saîd Muhammed Baraka (Berke) Han*'ı da ölmeden önce sultan ilân etmiştir⁸⁴. Harezmlî komutan Hüsameddin Berke Han'ın Baybars ile evlenen bu kızının yanında Bedreddin Muhammed Bey ve Hüsameddin Kara Bey adlı iki oğlu da bulunuyordu. Bu hanedan denemesi verasete karşı olan Memlûk mantığı⁸⁵ karşısında başarılı olamamış 1279'da Suriye'deki bir isyan sonrasında tahtan indirilerek Memlûk hükümdar ve yakınlarının sürgün edildiği Kerek'e gönderilmiştir⁸⁶.

Kudüs'teki Berke Han Türbesi 1246 yılındaki savaşta hayatını kaybeden ünlü Harezmlî komutan Hüsameddin Berke Han'a aittir. Muhtemelen biri inşa, diğeri restorasyonuna ait olan ve 1246 tarihli iki kitabesi bulunan türbenin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı tam olarak bilinmiyor. Tarık Bab es-Silsile'de bulunan türbenin Berke Han tarafından ölmeden önce inşa edildiği veya inşasına başlandığı düşünülebilir. Zira Osmanlı defterlerinde "*Barka Hatun Vakfı* " adlı bir vakfın varlığı türbeye gelir sağlamak amacıyla kurulmuş olduğunu düşündürmektedir⁸⁷. Bunun yanında türbenin, kızı tarafından babasının hatırasına inşa edilmiş olabileceğini Van Berchem iddia etmekle⁸⁸ birlikte oğlu *Bedreddin*

⁸³ D.P.Little, "Relation Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of the Mamlûk*, Variorum Reprints, London 1986, s. 86.

* A. N. Poliak ve onun takipçilerinden Lane-Poole ve Bartold gibi oryantalistler Harezmlî Berke Han'ı Altınordu hükümdarı Berke Han ile karıştırmışlardır. Zira Barthold bundan dolayı Mısır kaynaklarının Memlûk-Altınordu ilişkilerini 1262'de başlatmasını şüpheli bulmaktadır. Oysa el-Melik es-Said Berke Han babasının saltanatından on ay önce 1260 Ocak'ında doğmuştur ve bu Memlûk Devleti ile Altınordu ilişkilerinin başlamasından iki yıl öncedir. Bkz. V.V. Bartold, *Orat Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay.Haz. K.Y.Koprıman-A.İsmail Aka, Kültür Bakanlığı, Ankara 1975, s. 239-240; Ayalon, s. Ivc/ 144-145. Ayrıca Bartold, Altınordu hükümdarı Berke'nin ordasında bulunan Mısır elçilerinin hanın oğlu olmayıp kızlarının bulunduğunu açıkça bildirmelerini aktarmasına rağmen 1279 yılında ölen Harezmlî Hüsameddin Berke Han'ın oğlu Bedreddin Muhammed Bey'i Altınordu hükümdarı Berke Han'ın oğlu zannetmiştir. Bkz. Bartold, *Dersler*, s. 240. Bunun yanında İbn Tagribirdi, Berke Han'ı *Berke Han b. Devlet Han el-Havarazmi* adıyla anarak onun Harezmlî olduğunu açıkça zikretmektedir. İbn Tagribirdi, C. V.7, s. 259.

⁸⁴ İbn fieddar, *Baybars Tarihi*, s. 116; Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1999, s. 362; K. Y. Koprıman, "Baybars I", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 222; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 101.

⁸⁵ K. Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 468.

⁸⁶ Bartold, *Dersler*, 240; Hort, s. 102. Mısır Memlûklularında Kudüs ve Kerek'in bir sürgün yeri olarak kullanılması hakkında bkz. Muammer Gül, "Mısır Memlûklularında Bir Sürgün Sistemi Olan Battallık ve Kudüs", *Belleten*, C. LXVI, S. 246, s. 366.

⁸⁷ Burgoyne, s. 109-110.

⁸⁸ Max Van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicorum*, Kahire 1922, s.185 vd..

Muhammed Bey tarafından da inşa edilmiş olabilir. Barka Han Türbesi'nin daha sonra bu vasfı ile kaybolduğu ve XX. asrın başında Kudüs'teki fieyh Ragıb el-Halidî tarafından büyük bir kütüphaneye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır⁸⁹.

Hüsameddin Berke Han'ın oğulları ve Baybars'ın oğlu Melik Said Muhammed Berke Han'ın dayıları olan *Bedreddin Muhammed* ve *Hüsameddin Kara Beylerin* Memlûk devleti içerisinde iyi bir konumda oldukları anlaşılmaktadır. 663/1264-5 yılında sultan Baybars, Haçlılardan yeni alınan sahil bölgelerini emirlerine dağıtırken Dayr al-Gülsüm Köyü'nü Bedreddin Muhammed Bey'e mülk olarak vermiştir. Kudüs'te, mescidi ve türbesi ile "*Bedreddin b. Barka Han Vakfi*"nın bulunması onların durumlarını izah etmektedir. Bedreddin Muhammed, yaklaşık 50 yaşında 1279 yılında fiam'da öldükten sonra Kudüs'e getirilerek babasının yanında defnedilmiştir⁹⁰. İbn fieddad'ın "*Emîr*" olarak bahsettiği Bedreddin Muhammed Bey'in, Baybars devrinde bir hamam yaptırdığı da kaydedilmektedir⁹¹ ki, bütün bunlar Harezmlilerin Mısır Memlûk Devleti içerisinde sosyal ve ekonomik yönden iyi bir durumda olduklarını göstermektedir. Bedreddin Muhammed Bey'in ayrıca iki ciltlik Arapça şiir, kelâma dair eserler ve bir de Kur'an-ı Kerîm tefsiri kaleme aldığı rivayet edilmektedir⁹². Hüsameddin Kara Bey ise, 1263 yılında ölmüş ve Kahire'de gömülmüştür⁹³. Harezmliler bu dönemde Memlûkların dışında Musul emîri ile de bir akrabalık kurmuşlardır. Zira Celâleddin Harezmsâh'ın iki yaşındaki kızı Türkan (Terken) Hatun, Moğollara esir düştükten sonra sarayda yetiştirilmiş ve kendisine lâıyk biri ile evlendirilmesi için Hülagu'ya verilmiştir. Hülagu ise onu 1257-8'de Musul emîri Bedreddin Lülü'nün oğlu Melik Salih İsmail ile evlendirmiştir⁹⁴. Terken Hatun daha sonra Musul emîri Salih'e karşı Moğollardan yana tavır alarak dönemin siyasî olaylarına karışacaktır⁹⁵.

Ancak gerek Harezmlî emîr ve ileri gelenlerin ve gerekse Harezmlî Türk topluluklarının Yakındoğu'da en fazla rol oynadıkları ve iz bıraktıkları coğrafya Anadolu olmuştur. Kayır Han olayından sonra Harezmlilerin önemli bir kısmı el-Cezîre ve Suriye bölgesine gitmesine rağmen bir kısmı Anadolu'da kalmıştır⁹⁶. Suriye ve Filistin bölgesine giden Harezmlilerin bir kısmının ise gerek oradaki

⁸⁹ G.Walls, "The Turbat Barakat Khan or Halidi Library", *Levant*, VI, 1974, s. 25. vd.

⁹⁰ Burgoyne, s. 110. Bartold ise, Bedreddin Muhammed'in 1280 yılında Kahire'de yüksek bir yerden aniden düşerek öldüğünü zikretmektedir. Bakz. Barthold, *Dersler*, s. 240.

⁹¹ İbn fieddad, *Baybars Tarihi*, 174.

⁹² Barthold, *Dersler*, s. 240.

⁹³ Burgoyne, s. 110.

⁹⁴ Cüveynî, s. 382-3; Abu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 564.

⁹⁵ Abu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 580.

⁹⁶ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Bellekten*, C.XXI, S. 83, TTK, Ankara 1957, s. 435.

maceralarının sonuçsuz kalması ve gerekse Selçuklu sultanları arasındaki mücadele ve Moğollara karşı onlardan istifade etme istekleri sonucunda Anadolu'ya geri geldikleri anlaşılmaktadır⁹⁷. Harezmîlerin daha Anadolu'ya ilk geldikleri tarihten itibaren Kayır Han gibi emîrlerin yanında önemli Harezmî bürokratlar da Selçukluların hizmetine girmişlerdir. Bunların başında, daha önce Celâleddin'in Keykubad'a elçi olarak gönderdiği ve ülkesinin baş kadılığını yapmış ve vezir sıfatı bulunan *Taceddin Mu'tez İbn Muhyiddin Tahir* gelmektedir⁹⁸. İbn Bîbî'nin *Mucîreddin Tahir b. Ömer el-Harezmî* olarak tanıttığı bu kişi⁹⁹, Moğollar adına borçların tahsil amacı ile ve kararlaştırılan miktarın ödeneceğine bir güvence olarak, Kastamonu, Develihisar ve Aksaray'ı iktâ olarak almıştır. 1277 yılında ölen Taceddin'in yerine oğlu *Mucîreddin Muhammed b. el-Mu'tez*, 679 (1280-1281) yılında Abaka'nın huzurunda aldığı hilat, payza ve yarlıg hükmü ile babasının makamına oturmuştur¹⁰⁰. Daha sonra saltanat nâipliğini ve Rum emîrliğini alması ve arkasından ülkenin sahip Kazvinî ile Emîr Mucîreddin arasında bölünmesi¹⁰¹(1289-91) bu baba-oğulun Anadolu siyasetindeki rolünü göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde Anadolu'da etkili bir role sahip olduğunu gördüğümüz Harezmî emîrlerden biri de Emîr *Hüsameddin Bicar*¹⁰² ve oğullarıdır. Anadolu'daki kıdemli emîrlerden olarak bahsedilen *Hüsameddin Bicar*¹⁰³, Celâleddin Harezmşah ile birlikte I. Alaaddin Keykubad'a karşı savaşmak üzere Anadolu'ya gelmiş ancak Harezmî ordusunun yenilgisinden sonra Rum'da kalmış, devletin büyüğü ve Diyarbakır çevresinin komutanı olan *Bicar Bahadır*'ın babasıdır¹⁰⁴. Hüsameddin Bicar, Harput bölgesine sahip iken oğlu Diyarbakır bölgesine sahip bulunuyordu. Husameddin Bicar ve oğlu Bicar Bahadır'ın yanında *Sadraddin Kutluşir*, *Zeyneddin Ali Bahadır*, *Cemaleddin Horasanî* gibi emîrler Türkiye Selçuklularının iç mücadelelerinde ve bilhassa II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki mücadelelerde önemli rol oynadılar¹⁰⁵. Ancak Anadolu'da artık tutunamayan Hüsameddin Bicar, Mu'neddin Pervane'nin de teşviki ile oğlu Bicar Bahadır ve torunları Mu'neddin ve Muzafereddin ile birlikte

⁹⁷ İbn Bîbî, 2, s. 79,141.

⁹⁸ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 49-50, 78- 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 363.

⁹⁹ İbn Bîbî, I, 374-379.

¹⁰⁰ Aksarayî, s. 105; İbn Bîbî, 2, s. 156-157.

¹⁰¹ Aksarayî, s. 108, 117-118, 122, 144, 195.

¹⁰² Bu ismin kaynaklarda Bicar, Baycar, Bencar, Beycar gibi farklı yazılışları vardır.

¹⁰³ İbn Bîbî, 2, 120.

¹⁰⁴ İbn fieddar, *Baybars Tarihi*, 61; Aksarayî, s. 77.

¹⁰⁵ İbn Bîbî, 2, s. 120,139-140-141; İbn fieddar, *Baybars Tarihi*, 61,72-76.

Mısır sultanına sığındılar¹⁰⁶. Aynı ise, Memlûklere sığınan bu mültecileri, Bencar (Bicar) el-Rumî, onun oğlu Bahadır, Ahmed b. Bahadır, on iki Rum emîri ve onların evlatları ve bağlıları ile Kurmışı ve fiectay ve onların kabilesinin neferleri olarak zikretmektedir¹⁰⁷. Bunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Celâleddin Harzemşah zamanından beri buldukları için bu bölgedeki topluluklarla kaynaşmışlardır. Bu iç mücadeleler sırasında bunların maiyyetinde Kıpçak, Harezmlî, Kürt ve Arap unsurların bulunması ve Bicar Bahadır'ın Diyarbakır'da Kürt beyi olarak anılması¹⁰⁸ bu durum ile alâkalı olmalıdır. Ayrıca bu Harezmlî emîrlerden hemen önce *fiectay* ve kardeşi *Çaverçi* de fiam'da Memlûklara iltica etmişlerdir ki Bicar Bahadır bu iki Moğol komutanının enişesi idi¹⁰⁹. Bicar ailesi ve yanındakiler muhtemelen fiectay ve Çaverçi adlı bu iki Moğol komutanı tarafından Baybars'a takdim edildiler ve Baybars'ın Anadolu'ya gelmesini teşvik etmek için Muineddin Süleyman Pervane tarafından teşvik edildiler¹¹⁰. H. 710 (1310-1311) yılı olayları arasında Mısır Memlûk Devleti'ndeki saltanat mücadelelerinde Bicar adlı bir beyden bahsedilmektedir¹¹¹ ki bu dönemdeki Memlûk saltanat mücadelelerinde Moğol ve Harezmlî unsurların faaliyetlerinin bir yansıması olarak görülmelidir. Bu Moğol ve Harezmlî unsurların Memlûklara iltica etmesinde, Altınordu hükümdarı Berke Han'ın kendi kabilesinden Moğolların Memlûklara katılmasını istemesi ve Harezmlîleri Kahire'de karşılayan Baybars'ın oğlu el-Melik es-Saîd'in anne tarafından Harezmlî olması, yani Harezmlî ünlü emîr Husameddin Berke Han'ın torunu olması kanaatimizce önemli bir sebep teşkil edecektir.

Celâleddin Harzemşah ile birlikte Hindistan'dan Anadolu'ya kadar gelen emîrlerden biri de *Orhan*'dir. Celâleddin'in Hindistan'daki mücadelede adı geçen ve dayısının oğlu olan Orhan¹¹², Celâleddin'in kardeşi Gıyaseddin'den ayrılarak kendisine katılmıştır. Orhan, ilk olarak Sultan Celâleddin'in Gürcistan seferinde zikredilmektedir. Gürcü seferinden hemen sonra sultan onu Gence bölgesine göndermiş ve Gence ile beraber Arran da Celâleddin'e tâbi olmuştur¹¹³. Genceli Kiragos, Kafkasya'da Harezmlîlerin istilâlarını anlatırken, Orhan hakkında onların ileri gelenlerinden ve aynı zamanda Sultanın annesi ile evli olarak bahseder. O, Orhan'ın Gencak denilen şehirde zulüm yaptığını zikrettikten sonra onun aynı

¹⁰⁶ İbn fieddad, *Baybars Tarihi*, 76,156.

¹⁰⁷ Aynı, C. 2, s. 152.

¹⁰⁸ Aksarayî, s. 77; İbn Bîbî, 2, 139-140-141.

¹⁰⁹ İbn fieddad, *Baybars Tarihi*, 72-75; Aynı, 2, s. 152.

¹¹⁰ R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamlûks The Mamlûk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1996, s. 165.

¹¹¹ Takyu'd-Din Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitabu's-Süluk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Müluk*, Tashih ve Haşiye: M. Mustafa Ziyade, Kahire 1941, Türkçe tercüme: Zakir K. Ugan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar, s. 75.

¹¹² Nesevî, s. 82.

¹¹³ Nesevî, s. 71, 73, 78; A. Tanerî, s. 29-30.

şehirde İsmailîler tarafından 1227 yılında öldürüldüğünü söylemektedir¹¹⁴. Bunun üzerine Celâleddin, İsmailîlerin bu tecavüzünü cezalandırmak ve yakın akrabası Orhan'ın öldürülmesinin intikamını almak üzere Alamut ve çevresini istilâ ederek yağmalamıştır¹¹⁵. Ancak İbnü'l-Esîr 1227 yılı olaylarında Orhan'ın ismini zikretmeksizin Celâleddin'in Gence'yi emirlerinin en ilerisi ve en iyisine ikta olarak verdiğini kısaca nakletmektedir¹¹⁶. Oysa Celâleddin, Harezmsâh dönemini en geniş şekilde anlatan ve sonraki yazarların başlıca kaynağı olan Cüveynî, Orhan'ı Celâleddin'in ordusunun öncü birlikleri komutanı olarak tanıtmakta ve 1231 yılında Diyarbakır önündeki ani Moğol baskınında, Moğolları oyalayarak Celâleddin'in kaçmasına yardım etmiş ve daha sonra kendisi de kaçarak kurtulmuş olarak tanıtmaktadır¹¹⁷. Dönemin en önemli kaynağı ve olayın tanığı olan Nesevî de Orhan'ın Gence'de İsmailîler tarafından öldürüldüğünü¹¹⁸ zikretmektedir. Ancak o, daha sonra Diyarbakır önlerindeki son Moğol baskınında Orhan'ın Moğollara saldırdığını ve Sultanı kurtarmak için Moğol askerini üzerine çektiğini, arkasından önce Erbil'- e gittiğini oradan İsfahan'a giderek orayı işgal ettiğini, Moğollar oraya geldikten sonra Fars' çekilerek 1241 yılına kadar orada kaldığını söylemektedir¹¹⁹. Bundan dolayı İbnü'l-Esîr'in ismini zikretmediği ve İsmailîler tarafından öldürülen bu Gence emîrinin gerçekten Orhan olup olmadığını tam olarak bilemiyoruz.

Celâleddin ile Anadolu'ya gelen diğer bir emîr *Buku Han*'dır. Celâleddin, Yassıçemen savaşından sonra, önce Kafkasya'daki konumunu güçlendirmek ve daha sonra da Diyarbakır'a hareketi sırasında, *Buku Han*'ı Moğolların hareketini takip için Azerbaycan'a göndermiştir¹²⁰. Celâleddin'in ölümünden sonra kaynaklarda bu emîrden de bahsedilmiyor. Ancak Celâleddin'in dedesi Harzemşâh Muhammed Tekiş'in 1195 yılında *Kayır Buku Han* adlı bir emîr ile savaştığı¹²¹, daha sonra da *Kadir Buku Han* adlı emîr üzerine saldırarak onu önce esir aldığı, sonra da ona emîrlik vererek hizmetine aldığı kaydedilmektedir¹²². Bizce bu iki şahsın aynı kişi olması muhtemeldir ki, Cüveynî'nin aynı şahısları farklı isimlerle anması da bunu kuvvetlendirmektedir. Burada asıl önemli olan husus ise, Celâleddin'in Azerbaycan ve Anadolu'daki faaliyetlerinde yanında bulunan ve onun ölümünden sonra da 1237'deki ölümüne kadar Harezmlilerin lideri olan *Kayır Han*'ın da bizce yukarıda zikrettiğimiz *Kayır Buku Han* ile aynı kişi olma

¹¹⁴ Kiragos, s. 6-7.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, C. 12, s. 432; A. Taneri, s. 59.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, C. 12, s. 432.

¹¹⁷ Cüveynî, s. 347, 374-375.

¹¹⁸ Nesevî, s. 82-83.

¹¹⁹ Nesevî, s. 156.

¹²⁰ Cüveynî, s. 372-373.

¹²¹ Cüveynî, s. 270.

¹²² Cüveynî, s. 273-274.

ihtimalidir. Celâleddin'in ölümünden sonra Kayır Buku Han ismine artık rastlanmıyor. Ama *Kayır Han* ismi Anadolu'daki Harezmlilerin en önde gelen bir komutanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların onu Harezmlî emîrler içinde ön plana çıkarmaları Harezmsâh Muhammed Tekiş döneminden beri Harzemşahlar Devleti içindeki konumundan ve geçmişinden kaynaklanmaktadır. Bu da Kayır Buku Han ile Kayır Han'ın aynı kişi olduğunu kuvvetlendirmektedir.

3- Anadolu ve Çevresinde Harezmlî İzleri

Moğol istilâsının Türkiye'nin siyasî, etnik-kabilevî ve kültür tarihine bir katkısı da hanedan soyundan olanlar ile beraber bütün bu Harezmlî emîr ve idareciler ile onların emrindeki Harezmlî Türkleri'nin Türkiye tarihinde yer almalarıdır. Gerek başlangıçta Celâleddin ile gelenler ve gerekse daha sonra İran, Kafkasya ve Suriye'den gelenler artık Anadolu'da yerleşmişlerdir ki bunlara ait hatıralar ve izler bugüne kadar gelmiştir.

Bu hatıralardan ilki, Celâleddin'in Anadolu'daki akıbeti hakkındaki farklı haberlerdir. Her ne kadar çağdaş kaynaklar onun Diyarbakır bölgesinde öldüğünü ve Meyyâfârikîn'de defnedildiğini yazarlarsa da Tunceli'nin Hozat ilçesinde "*Docik Baba*" olarak bilinen *Tacik Baba* ziyaretgâhının Celâleddin Harzemşah'a ait olabileceği şeklindeki kanaat dikkate şayandır. Buna göre Celâleddin'in, Meyyâfârikîn-Hazro-Palu istikametinde Murat Suyu'nu geçtikten sonra Dersim dağlık bölgesine sığınması uzak bir ihtimal değildir. Moğolların onu takip edememeleri de onun Dersim bölgesine gelmiş olabileceğini göstermektedir¹²³. Onun Meyyâfârikîn'de öldürüldüğüne dair genel görüşe rağmen Harput'ta öldürüldüğü şeklinde kayıtlar da vardır¹²⁴. Ayrıca Anadolu'da muhtelif aşiret, boy ve oymaklar, bilhassa fiîller ve Dersim bölgesindeki aşiretlerin Celâleddin'e mensubiyet iddiaları¹²⁵ ile Tunceli bölgesindeki aşiret isimlerinde Kafkasya'dan gelen Harezmlî toplulukların izlerinin varlığı¹²⁶ da dikkate şayandır.

Bunlara ek olarak Erzincan-Dersim ve Bingöl-Kığı-Muş-Varto hattı boyunca yaşayan *Hormek* kabilesi mensupları, atalarından gelen rivayetlere dayanarak, kendilerini Harezmlî Türkleri olarak kabul etmektedirler¹²⁷. Gerçekten de yukarıda zikrettiğimiz gibi Celâleddin Harezmsâh ile birlikte Ahlat kuşatmaları öncesinde ve sonrasında buralarda yağma ve istilâlarda bulunan ancak önce

¹²³ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Yay. Hazırlayan: fi. Kaya Seferoğlu-H.Kemal Türközü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 3.

¹²⁴ Ahmed Eflakî, *Menâkıbu'l-Ârifin*, C.I, Çev.T. Yazıcı , MEB, İstanbul 1964, s. 22.

¹²⁵ Bilal Aksoy, *Tunceli*, C.I, Ankara 1985, s.135-136; M.H. Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", s. 53. Dersim bölgesi halkının bu kanaatını dile getiren isimlerden biri de Dersim milletvekili Hasan Hayri Bey'in 3 Ekim 1921 tarihli BMM gizli oturumundaki konuşmasıdır. Bakz. Enver Konukçu, "Kara ve Akkoyunluların Yurdunda", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 86, Ekim 1993, s. 180-181.

¹²⁶ İbrahim Yılmazçelik, *Dersim Sancağı*, Elazığ 1999, s. 125-127.

¹²⁷ Mehmet fi. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 72-87.

Yassıçemen ve nihayet Diyarbakır yakınlarında uğradığı son yenilgiden sonra Celâleddin'in hayatını kaybetmesi ile Harezmlilerin adı geçen yerlerdeki dağlık bölgelere çekilmeleri dikkate alınırsa *Hormek* kabilesinin Harezmliler ile ilişkisi daha iyi anlaşılabilir. Her ne olursa olsun bölgenin etnik- kabilevî yapısında ve kültüründe Harezmliler izleri kendisini açıkça göstermektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi Batı Anadolu'da da Harezmliler Türklerinin izlerini aşiret, boy ve oymak isimleri ile yer adlarında görmek mümkündür. Batı Anadolu'da bir beylik tesis eden Saruhan'ın kaynaklarda zikredilen Harezmliler kumandanının bir halefi olması mümkündür ki, Alaşehir yer adları, böyle bir münasebeti kuvvetlendirmektedir. Muğla'daki *Horzum* adlı yerleşim ismi buna delalet ettiği gibi¹²⁸ Kütahya, İçel, Teke ve Alâiye'de *Harzem* adlı cemaat-ı Yörükandan aşiret ve cemaatlar¹²⁹, Kütahya-Aydın-Saruhan-Yalvaçta *Horzum* adlı Yörük kan taifesi¹³⁰ yine Kütahya'da *Horzum-ı Kebîr*, *Horzum-ı Atîk*, *Horzum-ı Cedîd*¹³¹, adlı toplulukların varlığı XIII. yüzyılın sonunda uç bölgelere sığınan Türkmen boyları içerisinde Harezmlilerin etkisini göstermesi açısından önemlidir. Ali Bahadır'ın da Ankara ve Batı Anadolu'daki isyan ve faaliyetlerinde¹³² buradaki Harezmliler Türklerle dayanması onun Harezmlilerden olabileceğini akla getirdiği gibi Afyon bölgesindeki Yörükler arasında da Harezmliler bulunmaktadır¹³³. Ayrıca Çukurova bölgesinde Torosların Aladağ kısmında atalarının Aydın'ın Alaşehir kasabasından geldiğini söyleyen ve Maraş, Kozan, Kayseri ve Sivas taraflarındaki obalar ile birlikte sayıları iki bin çadırı bulan *Horzum* aşireti yanında yine Torosların Binboğa kısmında yaşayan ve atalarının *Horzum*'dan Bingöl'e, daha sonra da Binboğa dağlarına geldiğini söyleyen *Horzum* obası mensupları¹³⁴ da Harezmliler Türklerinin Anadolu'daki uzantılarını teşkil etmektedirler.

Diğer taraftan Mardin'nin güney-batısında VI. yüzyıldan beri Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını koruyan bir kale olan ve Bizans döneminden beri varlığı bilinen *Harzem* adlı önemli bir yerleşim bulunmaktaydı ki¹³⁵, burayı Mardin Artuklu emîri Kutbeddin'nin imar edip bağ ve bostan yaptığı

¹²⁸ P. Wittek, *Menteşe Beyliği 13-15 Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Çev. O. İbrahim Gökyay, TTK, Ankara 1986, s.19,162; F. Sümer, *Oğuzlar*, 181, 228, 318, 357.

¹²⁹ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979, s. 88-408; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Ak-Koyunlu Kara Koyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1998, s.39.

¹³⁰ Türkay, s. 422.

¹³¹ Türkay, s. 90.

¹³² İbn Bîbî, 2, s. 151,160-161,164.

¹³³ Yusuf Z. Yörükân, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Haz.Turhan Yörükân,TTK. Yay., Ankara 1988, s. 411.

¹³⁴ Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları, II*, Haz. Sabahat Emir, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 36-37, 360-362.

¹³⁵ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1966, s. 18, 62-63.

kaydedilmektedir¹³⁶. Bitlis'te H. 800, 1014 ve 1092 tarihli tescil kayıtlarında bulunan bir vakfiyenin şahitleri arasında Mevlâna fierefeddin el-Hılâtî el-Harezmi¹³⁷ adı dikkati çekmekte ve onun Ahlat'a yerleşmiş Harizmlî unsurlardan geldiği anlaşılmaktadır. Urfa merkez köylerinden *Horzum* ve *Küçük Horzum* adlı köyler¹³⁸ ile Urfa-Siverek'te *Harzuni*¹³⁹ adlı köy de onların Urfa bölgesindeki hâkimiyetlerinin birer hatırası olarak kalmıştır. Diğer taraftan Osmanlı belgelerinde Diyarbakır'da Garb-i Amid ve fiark-ı Amid kazalarında *Harzemi*¹⁴⁰, Kars-Ardahan'da *Küçük Harziyan*¹⁴¹ adları ile birer köy bulunurken, Anadolu'ya Celâleddin Harzemşah ile gelip onun ölümünden sonra Diyarbakır-Harpût bölgesinde hâkimiyetlerini 1277 yılına kadar sürdüren ve yukarıda siyâsî rollerinden bahsettiğimiz *Bicar* ailesinin de yer adlarında izleri günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı belgelerinde önceleri *Bacer Kazası*¹⁴² adıyla bir kaza hüviyetinde olan bir yerleşim birimi daha sonra köy ismi olarak *Bacervan*, *Bacirvan*, *Becir Ömer*, *Bicar Ömer*, *Bacuvan*, *Becivan*, *Bicar*¹⁴³ gibi farklı şekillerde yazılan bir merkez köy olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu Bicarların bu bölgedeki hatırası ile alâkalı olmalıdır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Moğol istilâsının Yakındoğu ve bilhassa Anadolu üzerindeki en önemli tesirlerinden biri, Celâleddin'den sonra ona tâbi olan Harezmlîlerin Anadolu, Suriye, Irak ve Mısır siyâsî olaylarında belirgin bir rol oynamış olmalarıdır. İkincisi ise, Harezmlî yönetici ve emîrlerin Eyyubî, Memlûk ve Türkiye Selçukluları devletlerindeki konumları ile bilhassa Anadolu'ya dağılmış olan Harezmlî toplulukların burada kalıcı bir statü ile yerleşik hayata geçmeleridir. Anadolu'nun etnik-kabilevî ve sosyo-kültürel yapısında gözle görülür tesirler meydana getiren bu Harezmlî Türklerin istilâsını Harzem, Horzum, Harzunî gibi boy ve aşiret isimleri ile bu topluluk ve onların temsilcilerine ait yer adlarında gözlemek mümkündür. Üçüncü olarak da bütün Yakın doğu ve bilhassa Türkiye üzerinde derin tesirler bırakmış olan Moğol istilâ ve hâkimiyetinin habercisi ve âdeta bir provasını teşkil etmesidir. Ayrıca bütün

¹³⁶ Ebû Bakr-i Tıhrânî, *Kitabı Diyarbakriyya Ak-Koyunlular Tarihi*, C. I, Yay. N. Lugal-F. Sümer, TTK. Yay., Ankara 1993, s. 61; Ramazan fişen, "İmad al-Din Al-Kâtib Al-İsfahanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, 3, Ankara 1971, s. 297.

¹³⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980, s. 115.77 nd.

¹³⁸ *1974 Yılı İtibariyle Yerleşim Üniteleri Kılavuzu URFA*, Köy İşleri ve Kooperatifleri Başkanlığı YSE Genel Müdürlüğü, Ankara 1974, s. 7.

¹³⁹ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskan ve Nüfus", *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, 13-14Ekim 2001, fianlıurfa 2002, s. 80.

¹⁴⁰ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840)*, TTK. Yay., Ankara 1995, s. 159-160.

¹⁴¹ *Köylerimiz*, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968, s. 399.

¹⁴² İ. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 139.

¹⁴³ İ. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 144, 148, 151, 154, 158, 159, 163.

bunlar XI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Anadolu'nun Türkleşmesi hâdisesinin sadece siyasî ve askerî bir çerçeve içerisinde anlaşılmasının mümkün olamayacağını, bunun etnik, kabilevî, sosyal ve kültürel açıdan da ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

İslâm dünyasının doğu bölgesinde ortaya çıkan Moğol istilâsı Yakındoğu ve Anadolu'daki siyasî yapı ve dengeleri değiştirdi. Bu değişikliğin önemli unsurlarından biri Moğol istilâsının Anadolu'ya sürdüğü Harezmlî Türklerdir.

Harzemşahlar devletinin yıkılmasından sonra geniş bir coğrafyaya yayılan Harezmlî Türkleri (Kanglı-Kıpçak) bilhassa Anadolu-Suriye-Filistin bölgesinde önemli rol oynadılar. Yassıçemen savaşından sonra, önce Anadolu Selçuklularının hizmetine giren Harezmlîler Güneydoğu Anadolu'ya giderek Urfa, Harran, Suruç ve Rakka'ya sahip oldular. Daha sonra Mısır Eyyubîleri ile birleşen Harezmlîler 1244 yılında Kudüs'ü Haçlılardan aldılar. Onlar Anadolu ve Suriye'deki yağmacı tavırlarını Filistin'de de sürdürdüler. 1246 yılında Eyyubî prensleri arasındaki ittifak kuvvetlerine yenilerek askeri bir kuvvet olmaktan çıktılar.

Sonuç olarak Harezmlîler Eyyubî, Abbasî, Memlûk, Moğol ve Anadolu Selçuklularının hizmetine girdiler. Memlûklar ve bilhassa Anadolu Selçukluları için önemli rol oynadılar. Gerek Batı Anadolu'da ve gerekse Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Harezmlîler, Horzum gibi aşiret ve topluluklar ile yer adlarındaki izler onların rollerini yansıtmaları açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Harzem, Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır

The Effect And Roles Of Khwarizmian Turkish In The Near East And Anatolia

Muammer GÜL*

The Mongol invasion that emerged in eastern regions of Islamic world changed the political structure and balances in Near East and Anatolia. One of the important elements of this change is Khwarizmians Turks led to Anatolia by Mongol invasion.

Khwarizm Turks (Khanglı-Kıpçak), spread over a wide geographpy after the corruption of the state of Khwarizm Shah, played important role especially in the regions of Anatolia, Syria and Palestina, After the war of Yassıçaman, Anatolian Seljuqids took them in to their service and later they went to south eastern Anatolia capturing Urfa, Harran, Suruc and Rakka.

Khwarizm conquered Jerusalem in 1244 from Crusaders whith the support of Egyptian Eyyubids. They went on plundering in Palestina as well in Anatolia and Syria. That enhancedan alliance between the Eyyubid princes and Kharasms were defeated by them 1246. After that their military power declined entirely.

As a result, they in to services of Eyyubids, Abbasids, Mamluks, Mongol and Anatolian Seljuqids. The traces in names of the tribes, clans (Harzem, Horzum and etc.) and the places in both western Anatolia and east an south Anatolia are very important in regard of reflecting their effects.

Key Words: Khwarizm, Anatolia, Syria, Palestina, Egypt.